

Erdős Zoltán

Emlékezet és identitás a 17. század második felének magyar puritán irodalmában

A PURITANIZMUS a 17. századi Erdélyben közismerten markáns egyházszerkezeti és művelődési programmal, erőteljes társadalomkritikával és a személyes kegyesség elmélyítését szolgáló irodalmi tevékenységgel lépett fel.¹ A puritanizmushoz kötődő szerzők művei mindemellett a kollektív emlékezet és a nemzeti identitás összefüggéseire is sajátos fényt vetnek. Dolgozatom célja, hogy a puritán prédikáció- és imádságirodalom példáján – pontosabban azt a vizsgálat középpontjában állítva – egy lehetséges modelljét mutassa be annak, hogy milyen szerepet játszott a történeti emlékezet a nemzeti identitás kialakulásában a kora újkor végén, az újkor küszöbén. Ez a kérdés mindenekelőtt két összefüggő, ám korántsem problémamentes fogalom meghatározását teszi szükségessé.

Jóllehet Maurice Halbwachs elveti a *történeti emlékezet* terminus használatát,² véleményem szerint mégis ellentmondásmentesen alkalmazható a kisebb-nagyobb közösségek által őrzött történeti tudásanyag jelölésére, amely – Jan Assmann fogalmaival élve – időben egyfelől az eleven és biografikus jellegű *kommunikatív emlékezet*, másfelől pedig a mitikus múlttról szóló *kulturális emlékezet* között helyezkedik el.³ A történeti emlékezet nem egyfajta mesterségesen létrehozott, szenttelen adatbázist jelent; csak olyan dolgokra emlékezünk ugyanis, amelyek a közösség számára valamilyen szempontból jelentőséggel bírnak, és fordítva, amit megőrzünk az emlékezetünkben, azt egyúttal sajátos jelentéssel és jelentőséggel is felruházzuk.⁴

A közösségek emlékezetében különböző formákban tárolt emléktanyag és történeti tudás horgonypontokat biztosít egy szilárd önmegehatározás, kollektív identitás

¹ A puritanizmus meghatározására lásd: LUFFY, 2015. 54–65. A gyakorlatban nem lehet élesen megvonni a puritánus mozgalom határait. A dolgozatban ezért idézek inkább a református ortodoxiához tartozó szerzőket, sőt egy evangélikus és egy unitárius forrást (Lippóczi Miklós munkáját, illetve egy prédikációvázlatokat tartalmazó bölöni kéziratot) is, mivel így több, a kor diskurzusaiban jelen lévő gondolat és ezek közti összefüggés válik láthatóvá. A református ortodoxiára lásd: SZABÓ, 1943. – Ezúton mondok köszönetet Luffy Katalinnak, amiért elolvasta a dolgozat kéziratát, és számos értékes megjegyzést fűzött hozzá.

² A kifejezés két eleme Halbwachs szerint éles ellentmondásban áll egymással. Míg a *történelem* egy mesterségesen létrehozott, totalizáló és személytelen adattár, addig az *emlékezet* egy-egy ember vagy csoport számára fontos múltbeli fejlemények összességét jelenti, amely mindig szerves folyamatok eredményeként jön létre. HALBWACHS, (1925). 66–69. Itt csak jelezni tudom, hogy a magyar szakirodalomban legutóbb Bakó Béla szövegezt hozzá igen termékeny módon a történelem, az emlékezet és a kollektív identitás közti kapcsolat kérdéseire. Bár a gondolatmenetet a szerző a modern kultúrára szabta, több szempont a korábbi évszázadokra is jól alkalmazható. BAKÓ, 2012.

³ ASSMANN, 1992. 48–59.

⁴ ASSMANN, 1992. 76–78.; WEINRICH, 2005. 182–187.

kiépítéséhez;⁵ melynek egyik lehetséges formáját a *nemzeti* identitás jelenti. Ennek legalapvetőbb szerkezeti elemei Anthony D. Smith szerint a közös származás tudata, egy területhez fűződő kapcsolat, egy közös kultúra elemei és – alighanem ennek részeként értelmezve – egy közös emlékezeti kultúra, valamint a szolidaritás érzése.⁶

A 17. századi magyar politikai gondolkodásban a nemzet-fogalom alakulását dinamizmus és kiforrottlanság jellemzi. Mindenekelőtt rendkívül sokféle külső és belső hatással kell számolnunk: meghatározó jelentőségű volt az állami keretek feldarabolódása,⁷ a felekezeti megosztottság,⁸ de nem elhanyagolhatóak az olyan finomabb hatások sem, mint a különböző történelemkonstrukciók, nemzetkarakterológiai toposzok és sztereotípiák, sőt a magyar peregrinusok külföldi tapasztalatai is.⁹ Nem meglepő tehát, hogy a korban nem alakult ki egy egységes terminológia: Medgyesi Pál műveiben a nemzet egyaránt jelenthette a politikai értelemben vett nemzetet, a népet, sőt, a nemzetség és olykor az ország szó szinonimájaként is szolgált. A fogalmiság ilyenén instabilitása a társadalmi konszenzus képlékenységére vagy akár teljes hiányára vezethető vissza.¹⁰

A puritán szerzők műveiben viszont határozottan kirajzolódik, ahogyan a nemzet-fogalom társadalmi kiterjedése bővült. A nemzet a puritánok szemében egyre inkább etnikai és nyelvi kategóriát jelentett, hiszen a céljuk a magyarság egészének megtérése volt, tanításaikat valamennyi társadalmi réteghez intézték, az egyetlen releváns különbséget a hitbeli javak jelentették.¹¹ Emellett, ahogyan Szűcs Jenő kimutatta, a 17. század utolsó harmadában politikai és társadalmi okokból is meggyengültek a rendi válaszfalak. A nemzeti függetlenség és idegenellenesség hívószavaival indított Habsburg-ellenes küzdelmek során a nemesség mozgósítani tudta a nem nemes rétegeket, így azok átmenetileg szintén beemelődtek a nemzet körébe; evvel párhuzamosan a nemesi nacionalizmus érvrendszere is tágabb értelmezést nyert.¹²

A nemzet konstituálódásában, a nemzeti identitás megerősödésében nagy szerepet játszik a kollektív emlékezet. A dolgozat célja, hogy feltárja az emlékezet időbeli csomópontjait, a történeti múlt értelmezéseinek és felhasználásainak formáit a kor felekezeti diskurzusainak és politikai küzdelmeinek összefüggésrendszerében.¹³ Ezek felderítése nyomán láthatóvá válik a történeti emlékezetnek a nemzeti

⁵ ASSMANN, 1992. 132–133.; TORRES, 2006. 117.

⁶ Smith a nemzetté válásnak ezt a stádiumát az *etnikum* terminussal jelöli, amelyhez képest a *modern nemzet* a területhez kötődés erősödésében, a csak az adott közösségre jellemző intellektuális és intézményi közeg, valamint a közös jogrend szerepének erősödésében jelentett többletet. SZABÓ, 2012. 1093–1094., 1154.

⁷ PÉTER, 1995. 211–232.

⁸ FAZAKAS, 2012. 335–350.

⁹ BITSKEY, 2007b. 7.

¹⁰ LUFFY, 2015. 205–214., 222–223. Szabó András Péter más vonatkozásban viszont éppen a fogalmak pontos megkülönböztetésére mutat rá: SZABÓ, 2012. 1115.

¹¹ FAZAKAS, 2012. 340–341.; SZABÓ, 2012. 1136–1137.; LUFFY, 2015. 69. A felfogás 16. századi előzményeire: ÓZE, 1991. 140–141.

¹² SZÜCS, 1974. 53., 104., 135–140. A Szűcs Jenő által kidolgozott fogalmi keretet a 17. századra alkalmazza: LUFFY, 2004. 126.; LUFFY, 2015. 186.

¹³ Az egyes szerzők természetes módon nem „légüres térben” éltek, hanem egy hosszú idő óta meglévő, alakuló gondolati alpanyagot átdolgozva, sajátos összefüggéseket és értékeléseket kialakítva vehették birtokba a múltat. A felbukkanó értelmezési sémák, toposzok közül több nagy

identitás kialakulásában betöltött vagy éppen be nem töltött szerepe – a puritán irodalom sajátos fénytörésében.

Prédikációkba bújtatott történelem

„[S]zegény Nemzetünknek több boldogtalansági között nem utolsó ezis, hogy született nyelvünkön való *Históriák nem igen vadnak*” – panaszkolta Szőnyi Nagy István 1675-ben.¹⁴ A kortársak megítélése szerint ez a hiányosság nemcsak a történetírást, hanem a szellemi élet egészét jellemezte. Köleséri Sámuel legalábbis éppen azért rendezte sajtó alá az elhunyt Czeglédi István művét, hogy elejét vegye a felejtésnek, hiszen „*a' mi nemzetünknek nagy restsége és gondviseletlensége miatt, sok Tudós Embereinknek, érdemes szép híre, neve, halo földökkel edgyütt temettetik a' Sírban*”.¹⁵

A történetírás, különösen a magyar nyelvű történetírás iránt valóban kitapintható egy bizonyos érzéketlenség a korban, jóllehet éppen az 1650-es évek végén erősödött fel az átmenet a szóbeliségtől a történeti emlékezet írásos rögzítése felé. A történeti tudatosság, úgy tűnik, ezekben a zűrzavaros időkben vált különösen fontossá.¹⁶ Azt mindenesetre már az események sodrában érezte valamennyi szerző, hogy világtörténelmi jelentőségű történések részese: „*oh ezer hatszáz ötven hetedik esztendőnc Hatodic s' Hetedic, Junius és Julius nevű havai, siralmas, el-felejtethetlen holnapi! emlékezetesec lésztec ez esztendőnc holnapi között a' Magyar és több Krónikákban!*” – kiáltott fel Medgyesi Pál 1657 szeptemberében elmondott prédikációjában.¹⁷ Técsi Joó Miklós először 1659-ben megjelent imádságoskönyve hasonlóképpen az utókor számára készült, hogy majdan a kor hiteles dokumentumaként szolgáljon: ha a mostani viharok elcsendesülnek, ez a könyvecske lesz „*egy el-tölt tanubizonság, a' melyből meg-tudhassák a' ti Isteneteknek jó voltát, a' ki titeket ilyen gonosz ellenségtektől meg-szabadított*”.¹⁸

A történeti emlékezet egyik tárházát tehát az anyanyelvű prédikáció- és imádságirodalom jelentette; a história ennek keretében, a szöveg aktuális céljaihoz illeszkedő példatárként nyert legitimitást alárendelve természetesen a szakrális, biblikus történelemnek.¹⁹ Azonban még ilyen minőségében is főként a református ortodoxia

---

múltra tekint vissza, jelen dolgozat azonban nem a motívumkincs eredetét, hanem a gondolati komplexum szerkezetét szeretné feltárni.

¹⁴ SZŐNYI NAGY, 1675b. 2v–3r. Szalárdi János ugyanerről panaszkodik: „*A mik mikor megíratlak is más idegen nemzetektől, s úgy a mint az ő kedveknek tetszett s dolgok előmente kívánta, s nem is tulajdon, hanem deák nyelven lévén megíratások, ha eljutott is nemzetünk kezéhez, de tizedrésze is nemzetünknek a deák nyelvet meg nem értvén a tudásra méltó és szükséges dolgoknak vele való közöltetése annyi mértékben nem lehetett a mint illett, kívántatott volna.*” Idézi: TARNÓC, 1970. 694.

¹⁵ Idézi: BARTÓK, 1998. 295., 320.

¹⁶ BARTONIEK, 1975. 445.; CSORBA, 2003. 146. Evvel vág egybe, hogy Medgyesi Pál korai munkáiban viszonylag kis szerepet kap a história. 1657 utáni munkáiban azonban megszaporodnak a magyar történeti példák. GYÖRI, 1994. 161–163.

¹⁷ MEDGYESI, 1657. 15.

¹⁸ TÉCSI JOÓ, 1679. A2v.

¹⁹ A szent históriát nemcsak alapvetőbbnek és fontosabbnak tekintették, hanem ehhez lélektanilag is egészen más viszonyulást tartottak kívánatosnak: „*Christusról meg-emlékezzél, és az ő halálát emlegessed. Nem tsak úgy emlegessed pedig, mint a' Gritti halálát, a' vagy a' Mátyás király viselt dolgait, az az: nem tsak historiai emlékezetét tartsd-meg a' Christusnak, hanem grata mente recoláljad, háládó elmével emlegessed*” – írta Geleji Katona István. Idézi: TARNÓC, 1978. 83.

hagyta jóvá a történelmi ismeretek alkalmazását, a puritán szerzők jobbjára a Bibliára hivatkoztak, míg a „külső históriával” szemben általában jóval bizalmatlanabbak voltak.²⁰ A történelmi utalásoknak még ezt a csökkentett terét is főként nyugat-európai vonatkozású elbeszélések töltötték ki. Medgyesi Pál *Praxis pietatis*-fordításában (a más nyelveken megjelent változatokkal ellentétben) az összes angliai exemplum szinte teljes terjedelmében szerepel, magyar vonatkozású adatokkal viszont ritkán egészíti ki a szöveget.²¹ Köleséri Sámuel egyik legnépszerűbb prédikációs-könyvében több exemplumot is átvesz John Foxe és Johannes Sleidanus műveiből,²² a reformáció magyar vértanúira viszont egyetlen alkalommal sem utal.

A tábori prédikációkkal azonban más a helyzet. Tolnai Szabó Mihály szerint, aki maga is tábori prédikátori szolgálatot vállalt, a hadra kelt lelkeszkek egyik legfőbb feladata, hogy lelkesítsék a katonákat. „A' régi jó eleinknek dicsiretes példájokkal, hadakozásokkal, nyereségekkel, ellenségek győzésével, szíveket erőssítsék, bátorítsák. Igen nagy előmenetelekre vagyon az ilyen bátorítás a' vitélő rendeknek, többire majd fáradhatatlanná teszi őket.”²³ Maga Tolnai Szabó – és ugyanígy a kiemelkedő történelmi érzékenységgel megáldott Nagyari József is – valóban számos helyen hivatkozott a régi magyarok tetteire. Ezek szerint tehát nem feltétlenül jelentett pusztán jámbor óhajt Báthori Mihály felkiáltása: „A' vitélő rend pedig olvasná és tudná a' külső históriákat-is.”²⁴

Összességében mégis nagyon kevés adat áll rendelkezésre ahhoz, hogy a prédikátorok magyar történelemre vonatkozó reflexióit rekonstruálhassuk. Az egyes szerzők munkáiban elszórta és fragmentáltan megjelenő exemplumokat és apró történelmi utalásokat ennek ellenére is egy egységes, de implicit tudásanyag megjelenési formáiként próbálom értelmezni és felhasználni szem előtt tartva két fontos vonatkozást. Ez a közös tudásanyag egyrészt nem feltétlenül utal egyszersmind egyetlen koherens narratíva létre, másrészt pedig időben is változik,²⁵ még ha ez a folyamatszerűség nem is maradéktalanul tapintható ki a forrásokban.

A prédikátorok a közkézen forgó exemplumkincs mellett hazai szerzők műveiből is merítettek (leggyakrabban Bonfinire és Thuróczyra, jóval ritkábban Istvánffyra hivatkoztak), de szintén hagyatkozhattak a hallgatóság és olvasóközönségük köreiben természetes módon meglévő, a szóbeli és kéziratos hagyomány által is támogatott, implicit történelmi tudásra.²⁶ Elsősorban tehát nem megörökíteni vagy tanítani kívánták a históriát, hanem a megfelelő kontextusba helyezni, a kívánt jelentéssel felruházni az embereknek az egyes eseményekről alkotott képét. A pré-

²⁰ KECSKEMÉTI, 1998. 96–98. A protestáns szerzőknek a világi témák és azon belül a magyar múlt iránti fogékonyságára: PÉTER, 1995. 54–55.

²¹ FAZAKAS, 2013. 156–161.

²² KÖLESÉRI, 1673. 106–107., 247.

²³ TOLNAI SZABÓ, 1676. 23.

²⁴ BÁTHORI, 1664. 20.

²⁵ Ahogy változik az épp aktuális jelen, úgy alakulnak át a vonatkoztatási keretek, amelyek között és amelyekhez képest az emlékeket jelentéssel látjuk el; úgy szerveződik át újra meg újra a múltról szóló tudás is. ASSMANN, 1992. 41–42. Vö.: TORRES, 2006. 117–118.

²⁶ Számon tartották például a magyar történelem kiemelkedő eseményeit, emlékhelyeit. Erre utal, hogy az érsekújvári hadjárat alkalmával az Apafi kíséretében jelen lévő erdélyiek Budán történelmi emlékként tekintették meg a várat, sőt, „ki a' véle valók közzül akarta, bé-mehetett a' Mátyás Király Palotáiban-is”. CZEGLÉDI, 1670. e2r. Vö.: A Bocskai család története „minden értelmes, tudós, és olvasott Magyar előtt” ismert lehet. DIÓSZEGI Sámuel: *Hólt s-Eleven Phoenix*. In: *Szomorú halotti pompa*, 1674. N3r. A történelem iskolai oktatására lásd: CSORBA, 2011. 154–157.

dikációk, imádságok szövegébe illesztett exemplumok lélektani hatását megsokszorozta, hogy a hatalmas földrajzi és időbeli távolságok ellenére is képesek voltak érthetővé és bensőséggé tenni a történelmet.²⁷

A történelmi emlékezet funkciói

A 17. századi szerzők között nem volt ellentmondás abban, hogy a história alapvetően háromféle célt szolgálhat. A rövid, képszerű történetekben, exemplumokban megragadott és visszaadott történelem olykor mindössze gyönyörködtette a hallgatót, máskor erkölcsi példát adott, és a kegyes életre buzdított, sok esetben viszont a dogmatikai tudást vagy egy magas tisztség betöltéséhez szükséges ismereteket gyarapította.²⁸ Az utóbbi két funkcióból részben kibonthatóak a történelmi exemplumok további, a kollektív identitás kialakítását és megerősítését szolgáló szerepei is.

1. Erkölcsi és praktikus tanítás

A prédikációkban viszonylag ritkán találhatók erkölcsi példázatokként alkalmazott történelmi utalások; a szerzők talán túlzottan nehézkesnek, számos téma esetén pedig irrelevánsnak ítélték ezeket az összefüggéseket.

Az erkölcsi tanításra alkalmazott történelmi példák szóródása igen nagy, azaz sem tartalmuk szerint nemigen szervezhetőek egységbe, sem pedig az említett eseményekből nem rajzolódik ki egy határozott mintázat. Tours-i Szent Mártonra, akit születési helye révén a középkor óta a magyar szentek között tartottak számon, Czeglédi István utalt egy alkalommal.²⁹ Nagyari József a királyi erényekkel rendelkező, de a hadakozásban szerencsétlen Zsigmond királyt említve illusztrálta azt az általános igazságot, hogy vannak, akiken átok ül, vagyis: „*Fátumjok vagyon nemely embereknek.*”³⁰ Beatrix királyné a keresztény özvegyekhez méltatlan viselkedést példázta Pósházi János prédikációjában: „*alig várá jo Urának el takarittatását, ottan hamar le veté gjasz ruháját az Czeh László király kedvéért, kinek szerelmevel ektelen gerjedez vala.*”³¹ Végül Tofeus Mihály alighanem egy középkori exemplumot alkalmazott Izabella királynéra: elbeszélése szerint egy előkelő nemesúr a halott királyné kriptájába leszállva egy békát pillantott meg az egyik ékszeren.³² Ritkán bár, de a legutóbbi idők eseményei is megjelentek erkölcsi példaként: Nagyari József a mezőkeresztesi csata és II. Rákóczi György havasalföldi és moldvai hadjáratának példájával illusztrálta, hogy semmilyen győzelemnek sem szabad önhitté tennie az embert, mert az egy még nagyobb vereséget készít elő; Isten így bünteti a kevélységet.³³

²⁷ DÖMÖTÖR, 1992. 12.

²⁸ KECSKEMÉTI, 1994. 74–82.; KECSKEMÉTI, 1998. 85–87.

²⁹ DÖMÖTÖR, 1992. 100.

³⁰ NAGYARI, 2002. 178. Zsigmondról szóló további exemplumok: TARNÓC, 1978. 106.; DÖMÖTÖR, 1992. 154., 188.

³¹ PÓSAHÁZI, [1672]. 3v.

³² DÖMÖTÖR, 1992. 156. Vö.: *Prédikációk vázlatok*, 1696–1701. 107v.

³³ NAGYARI, 2002. 238–239.

Hasonlóan nem mutatnak egységes időszerkezetet a gyakorlati ismeretek közlésére szánt történeti példák. Szalárdi János szerint a tatárjárásról szóló históriák tanulmányozása révén II. Rákóczi György már a lengyel hadjárat megindítása előtt helyesen mérhette volna fel a tatárok létszámát; a hiteles történeti ismeretek a megalapozott döntést, a katasztrófa elkerülését segíthették volna.³⁴ Tolnai Szabó Mihály pedig a mezőkeresztesi csata kimenetelét hozza fel példaként, amely minden hadvezért arra int, hogy ügyeljen a hadsereg fegyelmzésére, és tiltsa meg a fosztogatást.³⁵

Ha az egyes exemplumokat a szöveg egészének céljai, illetve az exemplumoknak a szövegen belüli elhelyezkedése szerint rendszerezzük, akkor az erkölcsi és gyakorlati tanításon túl legalább háromféle narratíva rajzolódik ki. Ezek természetesen csak analitikusan választhatóak szét, hiszen a szakrális és nemzeti történelem rétegei, valamint a direkt politikai legitimáció igénye a középkor óta szorosán összefonódtak.³⁶

2. Üdvtörténeti keretek

Az erkölcsi és gyakorlati tanítást nyújtó példákkal szemben egészen más a helyzet az egyháztörténeti és teológiai vonatkozású exemplumokkal: ezeknek nemcsak az időbeli csomópontjai kristályosodtak ki, hanem jól megragadható egy határozott tematika és értelmezési keret kialakulása is. Úgy tűnik, az egyház önképét és a felekezeti identitást megalapozó történeti tudás³⁷ már az első egyháztörténeti összefoglaló megjelenése³⁸ előtt egy mindinkább egységesülő narratívát alkotott.

A történelem ebben a kontextusban a hívók közösségének földi útjáról szól, vagyis az üdvtörténet szempontjából nyújtott releváns tudást.³⁹ Ahogyan egy századvegi prédikátor fogalmazott: „Az Isten hívőinek és szenteinek minden időben az Christus

³⁴ TARNÓC, 1970. 690.

³⁵ TOLNAI SZABÓ, 1676. 22.

³⁶ ÁCS, 2001. 153–154. A kortársak felfogása szerint a nemzet – társadalmi kiterjedésétől függetlenül – olyan közösség, olyan entitás, amely jól körülhatárolható tulajdonságokkal, közös származással és határozott történeti múlttal rendelkezik. Véleményem szerint ezért jogosan alkalmazható a *nemzeti történelem* kifejezés a 17. század vizsgálata során.

³⁷ A protestáns szerzők arra törekedtek, hogy igazolják, ők az apostoli tanítás igazi letéteményesei, amelytől a katolikus egyház távolodott el mindinkább. Ehhez kétféle eszközt használtak: egyrészt ki kellett mutatniuk az azonosságot a protestáns tanok és az apostolok és egyházatyák tanítása között, másrészt pedig a minél távolabbi múltba vetítették vissza a reformáció előzményeit; így tűnt fel a reformáció hőseként Wycliffe, valamint Husz János és Prágai Jeromos.

³⁸ Az első protestáns egyháztörténeti összefoglalást Pápai Páriz Ferenc 1684-ben készítette majd a következő évben saját maga fordította magyar nyelvre művét, amely a hasonló kezdeményezések hiányát igyekezett pótolni: „minekünk Magyaroknak vallásunk kezdete és folyása felől semmi írásunk nincsen”. PÁPAI PÁRIZ, 1685. 130. Jóllehet Iratosi T. János már 1637-ben számba vette a protestantizmus első magyar alkotóit, akik „kezdek az Evangeliumot hirdetni az maga nyelvén szegény nemzetünknek”. Lásd: BARTÓK, 1998. 321. Bár Kocsi Csergő Bálint munkáját az első egyháztörténeti műként adta ki Miklós Dezső, ez sokkal inkább a református egyház aktuális és közelmúltbeli helyzetéről nyújt körképet. KOCSI CSERGŐ, 1677.

³⁹ Konkrét polémiákban azonban egy-egy katolikus tanítás cáfolatára is felhasználtak történeti érveket. Czeglédi István például a szenttiszelet ellenében hozott fel számos példát Attila királytól Nagy Lajos és Báthory István alakján át II. Lajosig. CZEGLÉDI, 1659. 533–538.; CZEGLÉDI, 1670. c4r.

országa az földön mennyire terjedtet micsoda heljekben vagjon sorra és állapotja vagjon tudni és érteni nem csak szép és gjönyörűség hanem egyszersmind szükséges dolog.⁴⁰ Ugyanerre utal Apáczai enciklopédiájának szerkezete is: a történeti fejezet feltűnően kevés magyar vonatkozású adatot közöl; ennek mélyén az húzódik meg, hogy a történeti tényeknek, amelyek az egész emberiség okulására szolgálnak, Apáczai nem a nemzeti történelem szempontjából tulajdonított szerepet – tényleges jelentőségük az üdvtörténet összefüggéseibe illesztve válik láthatóvá.⁴¹ A prédikátorok ehhez az értelmezési kerethez illeszkedve a magyar történelem eseményeiben elsősorban az igaz egyház földi kiteljesedésének mérföldköveit igyekeztek felmutatni.

A legelső ilyen csomópontot magától értetődően a kereszténység felvétele jelentette. Szent István, bár elsősorban a katolikusok hivatkoztak rá,⁴² a protestánsok körében is nagy tiszteletnek örvendett. Az ő korában ugyanis – a szerzők véleménye szerint – még egy tisztább, romlatlan katolicizmushoz csatlakozhatott az ország;⁴³ ez már azon is jól látszik, hogy a szent király egyik megnyilatkozása szerint az egyházat Krisztusra, és nem Péterre kell alapítani.⁴⁴ Bár a Szent István alakjához kötődő csodás történeteket és az ország Szűz Máriának való felajánlását bálványozásként a legélesebben elutasították,⁴⁵ személyét ezek ellenére is nagy tisztelettel ítélték meg. A kívánt konklúzió érdekében azonban a szerzők kisebb-nagyobb csúsztatásoktól sem riadtak vissza: hol Szent István reálpolitikai szándékait kendőzték el (hiszen valójában nem pusztán kegyességéből alapította az egyházat Krisztusra), hol pedig személyét csúsztatták össze a protomártír alakjával.⁴⁶

A következő fordulópontot a konstanzi zsinat és a huszita háborúk jelentették. Pápai Páriz Ferenc összeállítása szerint a reformáció már jóval Luther tevékenysége előtt, Husz fellépésével megindult; a szerző célja az volt, hogy folytonosságot teremtsen a kettő között: az első huszita közösségek, részben Moldvába kivándorolva, túléltek az üldöztetéseket, sőt, Isten segítségével gyarapodtak is.⁴⁷ A protestantizmus így saját hiteles előképét tudta felmutatni a huszitizmusban; ennek további exemplumokkal adtak kiemelt súlyt és újabb jelentéstartalmakat. Husz

⁴⁰ *Prédikációk vázlatai*, 1692–98. 14.

⁴¹ DUKKON, 2010. 314–315.

⁴² PÁPAI PÁRIZ, 1685. 161.; GARADNAI–MARTIS, 2011. 66.; IMRE, 2013. 179–180.

⁴³ SZÖNYI NAGY, 1675a. 95–96. Buzinkai Mihály viszont éppen ellenkezőleg azt kifogásolja, hogy „pogányokbul keresztyénekké lőnek, de igen abajdocz keresztyénekké, az az Páristákká, mert immár akkor a' keresztyéni vallás a' sok babonás emberi találmányokkal igen meg elegyítettett, és meg vesztegettetett vala...” SZENTSIMONI 1674. 61r. A Szentsimoni János kéziratgyűjteményében fennmaradt prédikációk valószínűsíthető szerzőjét Luffy Katalin azonosította: LUFFY, 2010. (Az „abajdocz” szó Buzinkai nyelvi leleménye; Zemplénben a búza és a rozs elegyes vetését jelentette, ezt alkalmazta melléknévként a szükséges megkülönböztetéseket meg nem tevő, a keresztyén tanítást babonákkal vegyítő katolikusokra.)

⁴⁴ CZEGLÉDI, 1670. 9.

⁴⁵ CZEGLÉDI, 1659. 144.; TOLNAI SZABÓ, 1675. C1r.

⁴⁶ „Szent István Király felől jól itil ugyan a' szeretet; de azt kérdezném tüled; honnan tudod, hogy bizonyosan a' meg-dicsőült szentek között vagyon?” A kanonizálás ugyanis még nem elég biztosíték, hiszen sok nyilvánvaló eretneket is a szentek közé iktatott a katolikus egyház. „Én nem hozom kétségben idvességét a' jámbor Királynak; csak a' te Fundamentomodot, dülő félben állónak akarnám megmutatni. Ha pedig bizonyosan nem tudod, hogy idvezült, miért állatod, hogy meg-jelent? annál is inkább, hogy Sarolta Asszony fia gondviselésére ajánlotta magát?” CZEGLÉDI, 1659. 536–537.

⁴⁷ PÁPAI PÁRIZ, 1685. 133–135.

János és Prágai Jeromos máglyahalálát gyakran Krisztus szenvedésével állították párhuzamba,⁴⁸ máskor pedig Hunyadi János nimbuszát csorbítva – vagyis a nemzeti narratívával homlokegyenest ellenkezően – utaltak arra, hogy a törökverő hadvezér a huszitákkal szemben bizony sosem volt szerencsés.⁴⁹

A várnai csata általános, szinte minden szerzőnél megjelenő hivatkozási alap volt: a közkeletű felfogás szerint a vereség a törökkel kötött béke felrúgása, Ulászló király hitszegése miatt, Isten büntetéseként érte a magyarokat.⁵⁰ Az egyház földi történetének, az isteni terv kibontakozásának összefüggésrendszerébe azonban lényegében egyedül Pápai Páriz Ferenc illesztette be a várnai csatát: nála a vereség és a király halála nem az esküszegés méltó büntetéseként szerepel, hanem az isteni gondviselés elemeként. Ezáltal óvta meg ugyanis Isten a megmaradt huszita közösségeket, akik ellen épp nem sokkal korábban kötött szövetséget Ulászló és Cesarini kardinális.⁵¹ Az elesett Ulászló élesen Róma-ellenes, fiktív epitáfiumát, mely a frigszegés és az ország elvesztésének felelősségét a pápára és a prelátusokra hárította, Medgyesi Pál és Szőnyi Nagy István is közölte latinul és magyar fordításban.⁵²

A mohácsi vereség és II. Lajos halála az egyháztörténeti kontextusban szintén kibékíthetetlen ellentétbe került a történetírásban ekkorra kialakult Mohács-képpel.⁵³ Itt ugyanis a csata nem egy tragikus fordulópontként, az ország hanyatlásának kezdeteként jelenik meg, még csak nem is a magyarságra kirótt jogos büntetesként, hanem egy olyan, végső soron pozitív eseményként, amely lehetővé tette a protestantizmus fennmaradását. Pápai Páriz Ferenc megfogalmazása szerint II. Lajos „hadát Szulimán császár megveré, maga is nyavalyásul ott vesze. Mindezeket nyere a papok miatt, kiknek egészében akaradjuk alá bízta magát, és akik az igazság terjedését nem csak meggátolni, hanem ugyan erőszakosan eltapodni igyekeztek vala.”⁵⁴ Míg azonban Pápai Páriz másutt már sajnálattal ír a „siralmas Mohács mezei veszedelem”-ről,⁵⁵ addig néhány más szerző kimondottan élcelődik Lajos király halálán. Cserei Mihály szerint jelképesen a Csele patak vize oltotta el az első lutheránusok alatt meggyújtott máglya tüzét,⁵⁶ Czeglédi István pedig a szentek segítségül hívásának hiábavalóságát bi-

⁴⁸ CZEGLÉDI, 1670. 20–21. Hasonló exemplum bukkan fel az ortodox Geleji Katona Istvánnál és Szatmárnémeti Mihálynál is: DÖMÖTÖR, 1992. 93.

⁴⁹ PÁPAI PÁRIZ, 1685. 134. Bár nem kapcsolódnak szorosan az egyháztörténeti narratívához, érdemes megjegyezni, hogy a Huszt elítélő konstanzi zsinat példája kifejezetten aktuális mondanót is hordozhatott: Medgyesi Pálnál a zsinati szervezet hiányosságait, Nagyari József prédikációjában pedig a zsarnokok hitszegéseit illusztrálja. MEDGYESI PÁL: *Isteni és istenes synat*. In: MEDGYESI, 1660. 30.; NAGYARI, 2002. 151. Lásd még Geleji Katona Istvánnál: TARNÓC, 1978. 80–81.

⁵⁰ DÖMÖTÖR, 1992. 189.

⁵¹ PÁPAI PÁRIZ, 1685. 135.

⁵² A 16. század közepén keletkezett vereszet 1611 óta volt ismert a magyar irodalomban, Janus Pannoniusnak tulajdonították. SZENTMÁRTONI SZABÓ, 2012. 187–188. Érdemes megemlíteni egy tévedés áthagyományozódását: Czeglédi Istvánnál és (talán az ő nyomában) Szőnyi Nagy Istvánnál is olvasható egy elírás, Ulászló helyett mindketten Lajost említenek. SZŐNYI NAGY, 1675a. 51–52.; IMRE, 1987–88. 24.

⁵³ A mohácsi csata megítéléseire a 16–17. századi magyar történetírásban: PÉTER, 2012.

⁵⁴ PÁPAI PÁRIZ, 1685. 136. Ugyanígy ítéli meg a mohácsi vereséget Nagyari József is: NAGYARI, 2002. 190.

⁵⁵ PÁPAI PÁRIZ, 1685. 142.

⁵⁶ TÓTH, 2013. 375–376.

zonyítja a vereséggel.⁵⁷ Szintén nem mentes a malíciától annak a régi szóbeszédnek az említése, mely szerint Lajos király bőr nélkül született, amivel Isten előre jelezte a következő veszedelmet.⁵⁸

A 16–17. századi történelem eseményeire az egyháztörténeti kontextusban ritkábban utaltak; az azonban nyilvánvaló, hogy a szerzők mindenekelőtt a református egyház egyre erősödő üldözését regisztrálhatták. A szorongattatás különösen 1674 után vált elviselhetetlenné, de hosszú ideig visszatérő motívum maradt az 1674–1675-ben halálra ítélt, illetve gályarabságra hurcolt prédikátorok esete.⁵⁹ Ez a nyomorúságos állapot azonban megfelelt az „utolsó időkről” alkotott képnek, amely a baljós előjelek, az eláradó bűn és veszedelmek jellemeznék, melyeket csak a kiválasztottak élhetnek túl.⁶⁰ Másrészt pedig, ami még fontosabb, a prédikátorok felfogása szerint az Isten által mért ostorcsapások ugyan fájdalmasak a nemzet számára, de spirituális értelemben épülésére szolgálnak: „*az Isten bátor ostorozzon külső képpen bennünket, az mint neki kedves czac az ő szent igeienec keneiret ne vegie el közzölünc*” – fogalmazza meg Károli Gáspár a 17. század során is sokak által vallott nézetet.⁶¹

Spirituális értelemben tehát a történelem felívelő képe rajzolódik ki, amelyben a legnagyobb szorongattatás is az isteni terv beteljesüléséhez vezet. Isten ugyanis a legvadabb üldöztetésben sem hagyja pusztulni a gyülekezetet, sőt, gondoskodik arról, hogy az igaz tanítás kibontakozhasson, a „szentek közössége” megmaradjon, és „kovászként” működjön a társadalomban (Lk 13,20–21).⁶² A magyar történelem egyes eseményei ebben az összefüggésrendszerben egyházi és teológiai relevanciájuk szerint súlyozódtak. Ez az eljárás kiválóan alkalmas volt ugyan a felekezeti identitás megerősítésére és gazdagítására, míg a nemzeti vonatkozások teljesen súlytalanná váltak, sőt, – a várnai és a mohácsi csata megítélésénél – kimondottan a visszájukra fordultak.

3. Nemzeti sorskérdések

A török hódítás, az ország három részre szakadása, a protestánsok meg-megújuló üldözése és a Habsburg-ellenes harcok a legélesebben vetették fel a nemzet sorsával kapcsolatos kérdéseket. A magyar történelem eseményeinek tanulmányozása

⁵⁷ Érdekes, hogy itt ismét összemosódik Nagy Lajos és II. Lajos alakja: „*Csudálkozom rajta; hogy Lajos Királyt, Turótzai János mondta-ként segéllette egyszer Boldog Aszony, mászszor megént el-hadta; s-ily keserves igyében mellette ki nem költ; maga Mohács mezeje-is elég tágas vala a' segélhetésre.*” CZEGLÉDI, 1659. 538.

⁵⁸ *Prédikációk vázlata*, 1696–1701. 273v.

⁵⁹ KOCSI CSERGŐ, 1677. 140.; PÁPAI PÁRIZ Ferenc levele D. E. Jablonskinak, Nagyenyed, 1697. szeptember 1. In: PÁPAI PÁRIZ, 1977. 461.

⁶⁰ „*Az Isten Anyaszentegyházanak ellenségeinek végképpen valo el romlásokat és a Jésus Christus dicsőséges országának fel állatását meg előzi az Isten Anyaszentegyházának igen siralmas és veszedelmes állapottya és szorongatása.*” *Prédikációk vázlatai*, 1692–98. 23. Az „idők teljessége” képzetének a 16. század közepéig, sőt a középkor végéig visszanyúló gyökereire: ÁCS, 2001. 151.; PÉTER, 2005. 284–285.

⁶¹ KÁROLLI, 1563. G3r. Ugyanez a gondolat bukkan fel többek között Csúzi Cseh Jakabnál és Lippóci Miklósnál is. LIPPÓCI, 1682. B3r.; CSORBA, 2004. 436.

⁶² Vö.: A Sulpicius Severus nyomán elterjedt gondolat szerint Krisztus kora óta tíz keresztény-üldözés zajlott, ezek sorába illeszkedik a 17. század végi, immáron tizenegyedik üldözés. CSORBA, 2011. 12.

választ kínált ezekre a kérdésekre; az eseményekből ugyanis a prédikátorok kiolvashatónak vélték Isten akaratát,⁶³ bár nem közvetlenül, csak a megfelelő szemléleti keretbe, világtörténelmi koncepcióba illesztve azokat. Ez a keret részben a 16. század során kidolgozott elemekre épült. A zsidó–magyar párhuzam gondolati eszközkészlete, a birodalom átszármazásának eszméje, a hagyományos bűnkatalógusok és a megtérés egyre elkeseredettebb sürgetése⁶⁴ 1657 után összekapcsolódott a tizenöt éves háború során meggyökerezett romlás-képpzettel és a fatális periódusok Gregor Richter (1560–1624) által kidolgozott tanával.⁶⁵

A 16. században kialakult toposzokat Nagyari József fogalmazta át a kor igényeinek megfelelően: a zsidó–magyar párhuzam és a birodalom átszármazásának gondolatát a saját koráig hosszabbította meg, így a legaktuálisabb kérdésekre is választ tudott adni. Meglátása szerint az asszír, babiloni, perzsa, görög és római birodalom helyét az Újszövetség korában a Karoling Birodalom és ezek örökösei vették át; a magyarságot szorongató napkeleti birodalom, a törökök mellett így a napnyugati, Habsburg Birodalom is az Antikrisztus alakjaként jelent meg.⁶⁶ A magyarokat tehát, a zsidósághoz hasonlóan, Isten eszközöként ezek az apokaliptikus népek büntetik. Nagyari minden korábbinál aprólékosabban dolgozta ki a magyarságot sújtó egyes büntetések biblikus párhuzamait: az ország kettészakadt, törökök és osztrákok zsákmánya lett, nagy részét ráadásul csalárdsággal vették el (Buda elfoglalására és a Habsburgokkal kötött örökösödési szerződésre utal), a legjelesebb végvárak mind elestek (a sort Nándorfehérváron kezdi, és Váradon fejezi be).⁶⁷

Szintén a legutolsó kétszáz évben bekövetkezett hanyatlás magyarázatához használták fel a szerzők a fatális periódusok tanát.⁶⁸ „*Ezer esztendőben fordult (mely duplás periodus végezet) miulta Nemzetünk Pannoniában derék és végképpen meg telepedett: hét száz esztendő után (mely az-is fatális peiodus) ug' mint 1444-ben, Első László király idejében, kezde a' kegyetlen Török Nemzet nyakunkra ülni: nyolcvoan két esztendő mulva az után, Második Lajos Király idejében, Mohács mezei romlás-ulta, derekasson fel-is üle: Felső, igen felső, hogy az ezernek el telése-is, azon ránk dühödöt Pogányság miat, végső végezetet periodust nem hozzon fejünkre.*”⁶⁹ A fordulópontokat Medgyesi a várnai

⁶³ Köleséri Sámuel megfogalmazása szerint jöllehet a bibliai időkben Isten közvetlenül is megjelent és próféták által is szólt az emberekhez, az újabb időkben már csak egyes események alakulásából, illetve a történelem ívéből lehet kibetűzni Isten szándékait. KÖLESÉRI, 1673. 199.

⁶⁴ A wittenbergi történelemszemlélet kialakulására és alakváltozataira: ÖZE, 1991. 100–124.; IMRE, 1995. 117–126.; SZABÓ, 2012. 1133–1134.

⁶⁵ Az 1657 után kialakult gondolati komplexumról lásd: CSORBA, 2003. 153.

⁶⁶ GYÖRI, 2002. 24–25. Debreceni Ember Pál iskolai jegyzeteiben szintén feltűnik az a gondolat, hogy a római császárok örökebe a német-római császárok léptek, a staféta I. Lipótig szakadatlan. CSORBA, 2011. 154. Tolnai Szabó Mihály prédikációjában viszont egyedül a törökök az antik birodalmak örökösei. TOLNAI SZABÓ, 1675. B1v–B2v.

⁶⁷ NAGYARI, 2002. 245–246. Nagyari eljárása nem előzmény nélküli, az általa is használt biblikus párhuzamok részben előfordulnak Szalárdinál: „*Vettessék egyben csak Erdély országának állapotja az Juda országával és Jeremiasnak XVII. részéből Nabugodonozornak állapotja is török császár állapotjával...*” Idézi: TARNÓC, 1970. 690.

⁶⁸ A fatális periódusok tana szinte közkézen forgott: Medgyesi Pál mellett feltűnik a debreceni Bartha Boldizsár és a nagybányai Enyedi István művében, de utal rá Szalárdi és Bethlen János is. TARNÓC, 1970. 692.; BARTONIEK, 1975. 470.; CSORBA, 2003. 135., 144–145. Báthori Mihály szintén hivatkozik Richter tanítására. BÁTHORI, 1664. 24. Lásd még: SZABÓ, 2012. 1136.

⁶⁹ MEDGYESI, 1660. ?2v–?3r.

vereséghez, a mohácsi csatához, illetve Nándorfehérvár és Buda elestéhez, az 1566. és 1594. évi erdélyi tatárjáráshoz köti, a végpontot pedig 1657–1658 eseményei jelentik:⁷⁰ az időközök egyre rövidülnek, a romlás üteme egyre gyorsabb.⁷¹

Mindezen értelmezési keretek mellett megjelent egy szintén már-már szekuláris gondolatkör. Ceglédi János a Báthory Gábor temetésén, 1628-ban elmondott prédikációjában fejtette ki, hogy a csillagos égbolt, a légkör, a föld felszíne és ugyanígy a birodalmak, országok, városok is szüntelen változásban vannak. Nemcsak a hatalmas Róma példája igazolja ezt, hanem a hunok tündöklése és bukása, valamint több hírneves magyar nemzetség kihalása is.⁷² Ugyanezt a nézetet dolgozta ki csaknem ötven évvel később elhangzott beszédében Buzinkai Mihály. A népek nyelvükre, erkölcsükre, vallásukra, államformájukra és lakóhelyükre nézve is szüntelen változás alá vettek; ezt mutatja a magyar történelemben a keresztény hit felvétele, illetve a hunok, majd a magyarok honfoglalása. A változás azonban, ahogyan Ceglédinél, úgy Buzinkainál is elsősorban a hanyatlással válik azonossá: „*Oda vagyon édes hazánk Pannonia, Török és Német foglalta el azt. Igaz hát mind ezekből a' Tudomány Hogy a' népek nemzetségek egy karban s állapotban nem maradnak mindenkor...*”⁷³ (Bár a változandóság princípiuma önmagában, teológiai és morális keret nélkül is megállt volna, a gondolatmenethez Buzinkai – kissé szervetlenül – mégis hozzáillesztette a megtérés szükségességét.⁷⁴)

Akármelyik értelmezési keretet választotta is egy-egy szerző, mindenképpen egy éles töréssel szembesült a magyar történelemben. A fénykort a legtöbb szerző számára a Hunyadiak kora jelentette, amikor a magyar állam ereje teljében volt; Mátyás királyról például feljegyezték, hogy „*egy esztendőben két hatalmas Tsászárt győzött-meg*”.⁷⁵ A Hunyadiak voltak a magyar nagyhatalom utolsó oszlopai; miután ezek a pillérek kidőltek, a hanyatlás, a török térfyerés feltartóztathatatlaná vált,⁷⁶ és ezt már csak betetőzték a János király és Ferdinánd közti pártharcok.⁷⁷ A kontrasztot az egykori dicsőség és gazdagság kiemelése, a *fertilitas Hungariae*-toposz felidézése is erősítette. Tolnai Szabó Mihály megfogalmazása szerint Isten kihozta a magyarokat a „*hideg Scythiának sovány földéből*”, és „*ezen a' Canaánhoz hasonló Pannoniának, siros földén le-telepítette; bornak, buzának bővségével, sőt egyéb áldásaival is, igen igen meg-áldotta*” őket. A magyarok azonban nem tudtak élni az áldásokkal, elfelejtkeztek az Isten igaz tiszteletéről, ezért most jogos büntetésével kell szembenéznük.⁷⁸

⁷⁰ MEDGYESI Pál: *Joseph romlása*. In: MEDGYESI, 1660. 15. Medgyesi egy másik munkájában személyes időtapasztalatára utalva a saját lelkeszi szolgálata alatt megélt eseményeket vette számba: az 1636-os szalontai csatát, a szerencsés kimenetelű hadakozásokat 1644–1645-ből, és a szomorú 1657-es évet. MEDGYESI, 1658. (:)3v- (:)1r.

⁷¹ Az idő periodizációjára és észlelésére: HALBWACHS, (1925). 100–114.

⁷² KECSKEMÉTI, 1998. 125–126. Bethlen János szintén ezt a felfogást képviselte: BARTONIEK, 1975. 468.

⁷³ SZENTSIMONI, 1674. 61v–62r.

⁷⁴ SZENTSIMONI, 1674. 72r.

⁷⁵ MEDGYESI Pál: *Hármas jajj*. In: MEDGYESI, 1658. 55–56.

⁷⁶ NAGYARI, 2002. 158. A Hunyadiak kihalása Ceglédi István szerint szinte egybeesett Miksa császár halálával, ami után két évig tartó pestisjárvány szedett rengeteg áldozatot. CZEGLÉDI, 1662. C1r.

⁷⁷ „*Ferdinand, és Ianos Király egymás ellen valo töresek jutata Pogany kezeben a' mi Varainkat. Az után mi jutata és mi jutattya? A' meg hasonlós Matt. 12.25.*” BATHORI, 1664. 29.

⁷⁸ TOLNAI SZABÓ, 1675. A2v–A3r. Vö.: SZATMÁRNÉMÉTI, 1681. 172–173.; NAGYARI, 2002. 158.

Jelen és múlt között tehát éles kontraszt húzódott, és ez fontos lélektani következményekkel járt. Amikor ugyanis az emberek a jelent értékelik a múlt viszonylatában, általában jóval kisebb hangsúlyt helyeznek az aktuális eredményekre, mint az éppen küszöbön fekvő gondokra; a múlt értékei sokkal inkább előtérbe kerülnek, a korábban átvészelt problémák ugyanakkor súlytalanabbnak látszanak. A jelen így a prédikátorok és az őket hallgató gyülekezetek szemében még a ténylegesnél is sokkal sivárabbnak és reménytelenebbnek tűnhetett.⁷⁹ A kontraszthatást ráadásul tovább erősítette, hogy nem csak Mátyás király halála jelentett ilyen fordulópontot a régmúltban, hiszen az emberek a legutóbbi időkben, 1657-ben is egy hasonlóan tragikus törést éltek át.⁸⁰

A történelem azonban mégsem valamiféle eleve elrendelt pusztulás felé vezet: a prédikátorok éppen a megújulást, a nemzet megtérését sürgették, hiszen ezáltal érhető el a megszabadulás. Medgyesi Pál 1657 szeptemberében elmondott prédikációjában fájdalmasan ecseteli az erdélyi hadsereg tatár fogságba esését, a büntetőhadjáratot Erdély földjén, a nép temérdek szenvedését. A prédikáció azonban vigasztaló haszonnal zárul: „*halni bocsátkozol? kecségben esel? Távol légyen. Oh inkább mentől hamarebb végy szívet, siess, térj Istenedhez: ezennel el-jő Sionból a' Szabadító ki az ő népének foglyait meg-szabadítja.*”⁸¹

A megszabaduláshoz és boldoguláshoz azonban nemcsak a megtérés vezethet el, hanem a fegyveres harc vállalásával is tehet érte a nemzet. Tolnai Szabó Mihály hosszasan, a régi szent királyoktól saját koráig ívelő történeti példákkal érvel amellett, hogy nem lehetetlenség az igaz ügy mellett istenes módon harcolni: „*Illyenek valának hajdan az igaz Magyaros Magyaroc: Mátyás Király, Hunyadi János, Kenesi Pál, II. Rákóczi György, Zrényi Miklós; a' kiknek dicsősséges híres emlékezetek, a' míg Magyar nép fenn áll, örökké meg-marad.*” Kinizsi Pál szinte csodát tett a Kenyérmezőn, de ugyanerre példa az újabb időkben a szalontai és a lippai szorosnál vívott csata is. Fegyelmezettységükkel és elhivatottságukkal tűntek ki Bocskai István katonái, „*a' kik többire hó pénz nélkül a' haza szabadságáért harcolának.*”⁸²

Még inkább szembeötlő a múlt normatív, mozgósító ereje Pápai Páriz Ferenc művében. Már egy új korszakban, az 1690-es években készített címertani munkája előszavában fejezte ki azt a reményét, hogy az elenyészni látszó nemzeti dicsőség visszanyerhető: „*táplál engem az a nem is halovány remény, hogy e művecske jóvoltából eljön majd az idő, amikor az erdélyi nemesi házak ama festményei többé nem lesznek némák, hanem megszólalva hirdetik az ősök érdemes tetteit.*”⁸³ Mindezt nem sokkal azután írta, hogy az ország elveszítette önálló államiságát, és számos idegen címet, idegen jelvényt hordozó család jelent meg Erdélyben. A hanyatlással terhes nemzeti történelemnek is lehetséges tehát egy pozitív kifutása; ez azonban már a politikai diskurzusokhoz vezet át.

⁷⁹ SCHWARZ-WÄNKE-BLESS, 1998. 284–285., 292.

⁸⁰ Mindez felveti a traumatikus élményekkel való megküzdés pszichológiai kérdését is. A csapások és veszteségek siratását panaszimádságok öntötték szavakba; ezek és a hasonló témájú prédikációk egyrészt azt szolgálták, hogy az események közösségi jelentést és jelentőséget nyerjenek, és megmaradjanak a közösség emlékezetében, másrészt pedig – történeti, sőt biblikus távlatokba helyezve az átélt borzalmakat – a feloldást és közösségi feldolgozást is segítették. FAZAKAS, 2011.

⁸¹ MEDGYESI, 1657. 15–16.

⁸² TOLNAI SZABÓ, 1676. 17–31.

⁸³ PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Címertan*. In: PÁPAI PÁRIZ, 1977. 301.

4. Politikai követelések megalapozása

Az emlékezet nemcsak a múltról szóló tudást szervezi, hanem a jelen megtapasztalását és a jövőre vonatkozó tervek kialakítását is meghatározza. Ezt rekonstruktív jellege teszi lehetővé: mindig a jelen összefüggésrendszerében dől el, hogy egy-egy történeti elbeszélésben milyen pontokra helyezünk hangsúlyt, milyen belső összefüggéseket és milyen értékvonatkozásokat emelünk ki.⁸⁴ A 17. századi Erdélyben a történeti emlékezet, azon belül is főként a közelmúlt emlékezete az aktuális politikai helyzetre vonatkoztatva mindenekelőtt a két nagyhatalom közötti útkereséshez nyújtott igazodási pontokat. A történelem emellett természetes módon felhasználható volt a politikai hatalom támogatására,⁸⁵ a hagyomány azonban nemcsak legitimál, hanem olykor éppen ellenállásra szólít fel a fennálló renddel vagy egy ellenséges csoporttal szemben.⁸⁶

Az egyik legfontosabb hivatkozási alap aktuálpolitikai értelemben is a várnai csata lett. A szegedi béke megszegése egyfelől a Habsburgok esküszegéseinek előképeként értelmeződött,⁸⁷ másfelől pedig, Nagyari József számára, a török szövetség fenntartása melletti érveléshez biztosított kiindulópontot: amíg lehet, Erdély köteles megtartani a töröknek adott szavát, különben – a hitszegő Ulászlóhoz hasonlóan – Isten büntetését vonja magára.⁸⁸ A török azonban korántsem barátként, hanem pusztán szükséges rosszként, Isten büntető eszközeként jelenik meg, aki Isten rendeléséből fennhatósága alá vonta a magyarság nagy részét. Nagyari nemcsak saját korának török pusztításait siratja meg, hanem a mohácsi csata után elszenvedett pusztításokra, a Bocskai és I. Rákóczi György hadjáratai idején elkövetett dúlásokra utalva jelzi, hogy ez a török szövetség, a törökök jelenlétének szükségszerű velejárója.⁸⁹ Bár Szapolyai János idején a szultán látszólag barátként bánt a magyarokkal, ez csak csel volt, és a meghódolás után a legkeményebb megaláztatásokban és kizsákmányolásban részesítette a magyarokat.⁹⁰ Történeti példák hitelesítették, hogy a török fennhatóságot nem kell passzívan elfogadni: I. Rákóczi György 1636. októberi nagyszalontai győzelmét Hunyadi János alakja legitimálta.⁹¹

A török elleni harc tehát alapjában véve nem kérdőjeleződött meg, ennek történelmi hagyományai elevenen éltek. A Habsburgokkal szembeni ellenállást azonban ugyanilyen erős történeti érvek szentesítették: „mert 300 esztendejénél több miulta az Torok hatalmas Nemzettel csatazunk, mind magunkat, s mind őket oltalmazunk”, de Ausztria semmibe véve ezt az áldozatot, minden eszközzel a magyarok testi és lelki szabadságának eltörlésére törekszik.⁹²

⁸⁴ ASSMANN, 1992. 42.

⁸⁵ Bethlen János például Apafi utasítására, kimondottan apologetikus céllal írta meg történeti művét. BARTONIEK, 1975. 460.

⁸⁶ ASSMANN, 1992. 80.

⁸⁷ IMRE, 1987–88. 22–24.

⁸⁸ GYÓRI, 2002. 31.

⁸⁹ NAGYARI, 2002. 111.

⁹⁰ NAGYARI, 2002. 154–155. A Nagyari által képviselt koncepció természetesen nem jelent újdonságot, hiszen ez a gondolat megtalálható már Szalárdi és Bethlen János műveiben, valamint Kemény János önéletrésében is. TARNÓC, 1970. 690.; BARTONIEK, 1975. 450., 464–465., 503.

⁹¹ Iratosi T. János 1637-ben megjelent Perkins-fordításának ajánlását idézi: SZABÓ, 2011. 130.

⁹² NAGYARI, 2002. 56. Nem alakult ki konszenzus abban a kérdésben, hogy a törököt, vagy Auszt-

A Bécs elleni küzdelmek közül a Bocskai István vezette szabadságharc emelkedett ki, sőt, ezt a század legfontosabb eseményeként tartották számon. Czeglédi István, a Bocskai oldalági rokonának, Bocskai István zempléni főispánnak ajánlott művében részletesen leírja a felkelés okait aktuális felhangoktól sem mentesen: „Sok károkat tött a' felső esztendőőkben e' szegény hazánac a' Németség, úgy hogy lelkünc ismérietiben sem voltunc csendesek.” A harc tehát, amelyet a szerző Istvánffyval vitatkozva nem pártütésként, hanem szabadságharcként aposztrofál, jogos volt és tényleges sérelmek orvoslására indult.⁹³ A Bocskai család ennek a politikai hagyománynak vált a folytatójává; nem véletlen, hogy (a Wesselényi-összeesküvésben is szerepet vállaló) zempléni főispán halála után, 1674-ben külön kötetben jelentek meg a temetésen elhangzott prédikációk. Pósházi János beszédében a magyarság ősi, az elhunyt által is képviselt szabadságszeretetére hivatkozott: utalt a „pannónok” Róma elleni kemény harcaira, a hun birodalom hatalmára, Mátyás király országglására, majd végül Bocskai, Bethlen Gábor és a Rákócziak erdélyi államára.⁹⁴ Ezt a jelenkorig, egészen a Wesselényi-összeesküvésig vezető folyamatot látták a kortársak a század eseményei gerincének.⁹⁵ A jelenig meghosszabbított történelem itt már nem csak egy politikai program hivatkozási alapjaként szolgál, hanem a búvópataként fel-felbukkanó szabadságszeretet, a nemzeti karakter alapeleme történelemformáló tényezőként jelenik meg.

A Habsburgokkal szembeni harc indító okát és hivatkozási alapját a nemzet szabadságainak, köztük elsősorban a szabad vallásgyakorlatnak a csorbítása, a protestánsok üldözése jelentette.⁹⁶ A református egyház szemlátomást állandó, sőt egyre nagyobb fenyegetettségnek volt kitéve. Ez önmagában levezethető lett volna az üdvtörténeti összefüggésekből, ám ebből nem pusztán a megtérés szükségessége következett, hanem az egyház helyzetét biztosító politikai jogokért folytatott harc is – ez utóbbihoz a történeti érvelések is felhasználhatónak bizonyultak.

Czeglédi István I. Ferdinánd és Miksa példájára hivatkozik, akik tilalmazták az erőszakos térítést; a nagyobb hitelesség érdekében Miksa egy levelének szövegét is közli.⁹⁷ Szőnyi Nagy István a konstanzi zsinat és a törökkel kötött szegedi béke példáival érvel: mindkét esetben a prelátusok bírták rá a királyt adott szavának megszegésére, Husz János megégetésére, illetve a vereséggel végződött hadjárat megindítására. A jámbor Lipót ugyanígy tett ígéretet a magyarok testi

---

riát kell-e a fő ellenségnek tekinteni. Pósházi János szerint például a Bocskai család legendás őse, Miczbán Simon a hagyomány szerint a tatárjárás idején nemcsak a pogányok, hanem egyidejűleg a csalárd Ausztria ellen is hadakozott. Maga Pósházi nem foglalt állást határozottan, bár úgy látja, a törökkel szembeni harc elsődlegessége mellett szól, hogy még nem veszett el minden remény a keresztény összefogásra. IMRE, 1987–88. 38–39. A Bocskai István zempléni főispán temetésén elhangzott beszédek tartalmazó kötet egy másik prédikációja szerint éppen ellenkezőleg, a Bocskai család példája kifejezetten a Habsburgok elleni harcra ad példát. DIÓSZEGI Sámuel: *Hólt s-Eleven Phoenix*. In: *Szomorú halotti pompa, 1674*. N2v.

⁹³ Idézi: IMRE, 1987–88. 35–36.

⁹⁴ IMRE, 1987–88. 27–30. Hasonló dinasztikus és egyúttal politikai folytonosságot teremtett meg a Báthory, Bethlen és Rákóczi családok között a gyulafehérvári székesegyház sírmlékegyüttese, a temetési szertartások és a temetéseken elhangzott prédikációk genealógiai részletei. SZABÓ, 2011. 131–140.

⁹⁵ IMRE, 1987–1988. 30.

⁹⁶ BITSKEY, 2007a. 18–19.

⁹⁷ CZEGLÉDI, 1659. 33–34.

és lelki szabadságainak megtartására, ám a jezsuiták arra ingerelték, hogy „*a' Magyar Evangélicusoknak ne tartozzék hitet állani, ha szintén meg-eskütt-is az három bé-vett vallásoknak, meg tartására s őltalmára*”.⁹⁸ A párhuzam kedvéért Szőnyi szokatlanul kedvező színben tünteti fel Lipót személyét, de ez az engedmény csak látszólagos: bár nem mondja ki, de önként adódik a szövegből, hogy a hitszegő Ulászlóhoz hasonlóan a hitszegő Lipótra is büntetés vár. Pozitív példát szolgáltatott ugyanakkor a közelmúltból Bethlen Gábor, I. Rákóczi György és a katolikusként is a vallásszabadságért kiálló Zrínyi Miklós.⁹⁹ Különösen – a sokszor Dávid királyhoz hasonlított – Bethlen Gábor alakja volt alkalmas a tudós és kegyes, ugyanakkor rendkívül tette kész fejedelem ideáljának kidolgozására.¹⁰⁰

A legnagyobb mozgósító erővel a gályarab prédikátorok emlékezete bírt, hiszen drámái és közismert, érzelmileg is mindenkit mélyen érintő eseményként magyarázatra nemigen szoruló érvet szolgáltatott a protestánsok üldözésével szemben. A szerzők nemcsak felelevenítették és elvi síkon értékelték az udvar agresszióját és az elítélt prédikátorok magatartását, ahogy Szőnyi Nagy István tette,¹⁰¹ hanem a katonai és politikai események sűrűjében is lelkesítő érvként alkalmazták; Nagyari József egyik tábori prédikációjában tömör, de annál érzékletesebb leírást adott a gályarab prédikátorok sorsáról.¹⁰² Az egykori elítéltek visszaemlékezései ugyan azért születtek, hogy szenvedéseiket és ezen keresztül a magyar protestánsokat ért jogtalanságokat a „világ eleibe” tárják,¹⁰³ az olvasó mégis úgy érzi, hogy itt nem egyszerűen tájékoztatásról vagy propagandáról van szó, hanem tanúságtételről – a felejtésnek kell elejét venni.¹⁰⁴

Az elmúlt másfél évszázad eseményeinek magyarázatára Kocsi Csergő Bálint alkotott meg egy egységes narratívát.¹⁰⁵ Egyháztörténeti munkájának vezérfonala az a gondolat, hogy a Habsburg-hatalom nemcsak egyes esetekben követ el jogsértéseket, hanem titkos egyetértésben áll a törökkel annak érdekében, hogy közös erővel pusztítsák el a magyarság önállóságának maradványait, politikai és vallási értelemben is. Nem véletlenül készültek tehát sokféle olyan képek, „*amelyek a magyart az ausztriai és a török közé szorítva ábrázolták, hogy saját életét semmiképpen se védheti meg, mivelhogy az egyik oldalról az ausztriai szúrva, a másik oldalról pedig a török vágva öldöklí*”.¹⁰⁶ A Habsburg uralkodó „*magyarországi uralma kezdetétől fogva tárgyalt a török portáival. Abból a célból ugyanis, hogy az eddigi szabad és választó birodalom megmaradt részén valami örökséget szerezzen magának az ausztriai császár, sokszor megengedte, hogy ezt vagy azt a török foglalja el, mintsem eltűrje, hogy annak magyarok legyenek az urai.*”¹⁰⁷ Innen nézve értelmeződik a kettős királyválasztás, amikor „*az*

⁹⁸ SZŐNYI NAGY, 1675a. 51–53.

⁹⁹ PÁPAI PÁRIZ, 1685. 169–171.

¹⁰⁰ MEDGYESI PÁL: *Hármas jajj*. In: MEDGYESI, 1658. 56.; PÁPAI PÁRIZ, 1685. 172–180.; NAGYARI, 2002. 88–89.

¹⁰¹ SZŐNYI NAGY, 1675a. 25–26.; SZŐNYI NAGY, 1675b. 4r.

¹⁰² NAGYARI, 2002. 154.

¹⁰³ KOCSI CSERGŐ, 1676. 215. A gályarab-irodalomra összefoglalóan: BÁN, 1964. 279–281.

¹⁰⁴ VÖ.: WEINRICH, 2005. 167–168.

¹⁰⁵ Bár Kocsi Csergő Bálint dunántúli lelkészként szolgált, művét pedig már zürichi száműzetésben írta meg 1677-ben, az ő tollán formálódó gondolatkör elemei – ahogyan maga is utal rá – széles körben elterjedtek, feltételezem, hogy Erdélyben sem voltak ismeretlenek.

¹⁰⁶ KOCSI CSERGŐ, 1677. 89.

¹⁰⁷ KOCSI CSERGŐ, 1677. 126–130.

ausztriaiak [...] erőszakosan telepedtek rá Magyarországra, a törvényesen megválasztott királlyal szemben, és az országot hatalmukba kerítve, a magyarok szabadságjogait lábbal tiporták".¹⁰⁸ Így válik érthetővé az újabb események közül Érsekújvár eleste, amelyet a „*hanyagul ügyelő ausztriaiaktól*” foglaltak el a törökök, és a vasvári béke, amely szintén csak a magyarok elnyomását szolgálta.¹⁰⁹

A múlt és fokozottan a közelmúlt eseményei – akár elszórt hivatkozási alapként, akár egy egységes narratívára fűzve – normatív erővel, közvetlen politikai jelentőséggel bírnak. A régi magyarok áldozatvállalásának, kiváló tetteinek és istenes céljainak a jelenbeli közösség számára áthagyományozott és a jelen számára is érvényes jelentést hordozó emlékezete kötelez a példájuk folytatására. Ugyan az egykor élt nagyszerű férfiak egyike sem támadhat fel főnixként, de – ahogyan Diószegi Sámuel fogalmazott Bocskai István zempléni főispán temetésén – „*mindazonáltal ugyan a' maga hamvóbul és porábul, fel-támad, sőt most-is él, s addig-is él, valameddig sok dicséretes cselekedetinc édes Hazájában viselt dolgainac, jeles Tiszteinc, édes Hazánc ket-tős szabadságában, s-javában valo forgolódásánac emlekezete fenn marad s-meg marad*”.¹¹⁰

Összefoglalás

Az általam feldolgozott források arra utalnak, hogy a puritán szerzők körében nem alakult ki egységes narratíva a magyar történelemről. Bár természetesen rendelkeztek közös tapasztalatokkal és közös olvasmányokkal, hivatkozási alapokkal, a történelem menetének és egyes eseményeknek az értékelését mindig az adott szerző beállítottsága, illetve a szöveg aktuális célja határozta meg: egy esemény egészen más jelentést kaphatott az üdvtörténeti keretbe illesztve, mint valamelyik világtörténelmi koncepcióhoz igazítva, vagy éppen a politikai tapasztalatok és politikai programok közegében értelmezve.¹¹¹

Az egyháztörténeti és a nemzeti kontextus látszólag élesen ellentmond egymásnak. Míg a reformált közösségek megjelenése és megerősödése a 15. század elejétől (az utolsó időket jellemző „*felfordult állapotok*” ellenére is) az isteni szándék fokozatos kibontakozását jelenti, a nemzet történetét éppen a folyamatos hanyatlás jellemezi. A célként megfogalmazott, vagyis a történelem jelenbe és jövőbe torkolló meghosszabbításaként felfogott politikai program azonban pozitív végkicsengést ad a múltnak. A nemzet politikai jogainak védelme és kiterjesztése révén először is biztosítani kell a szabad vallásgyakorlatot, az „*Evangélium szabados folyását*”. Ha ez a politikai folyamat összekapcsolódik a nemzet megtérésének morális folyamatával, akkor ez történetileg a büntetések alóli megszabadulást, teológiailag pedig az Isten üdvözítő szándékának kiteljesedését jelenti. Bár a múlt önmagában is rendelkezett mozgósító és legitimáló erővel, a történeti emlékezet valódi identitásbiztosító szerepe paradox módon ebben a jövőben gyökerezett.

¹⁰⁸ KOCSI CSERGŐ, 1677. 91.

¹⁰⁹ KOCSI CSERGŐ, 1677. 88., 114.

¹¹⁰ DIÓSZEGI SÁMUEL: *Hólt s-Eleven Phoenix*. In: *Szomorú halotti pompa*, 1674. N3v.

¹¹¹ Pontosabban ütközést csak a narratívák szintjén találunk, az egyes események megítélésének szintjén a jelentések inkább csak elcsúsznak egymáson. A mohácsi csata például a nemzeti kontextusban nemigen kerül elő, holott ez az értelmezési keret éppen ellenkező jelentést implikálna, mint az üdvtörténeti kontextus.

Ennek a gondolatmenetnek egy lehetséges kifutását jeleníti meg egy kegyelmi pillanatban keletkezett szöveg, Lippóci Miklós 1682 augusztusában a kassai templom újrászentelésekor elmondott prédikációja. Thököly felső-magyarországi sikereivel, Kassa elfoglalásával úgy tűnt, végre valóra vált mindaz, amiért a bujdosók harcoltak: „*meg-nyugott az adó, accisa és repartitio fizetés*”, számtalan fogoly megszabadult, és ismét lehetővé vált az „*igaz istentisztelet*”.¹¹² A politikai célok megvalósulásával tehát végre összeért a magyarság történetének kettős, üdvtörténetileg felívelő, de nemzeti szempontból hanyatló vonala. Lezárulni látszott a másfél évszázados, a magyarok bűneivel és az isteni fenytéssel terhes korszak, a megszabadulás pedig – Isten kegyelmének és a nemzet fegyveres harcának köszönhetően – befejezett ténynek tűnt: „*Áldot az Úr Magyaroknak Istene az ki meg-látogatta és az ellenségnek hatalmából meg-szabadította az ő Magyar népet!*”¹¹³

Felhasznált irodalom és rövidítések

ÁCS

2001 ÁCS Pál: „Az idő ósága”. *Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban*. Budapest, Osiris, 2001.

ASSMANN

1992 ASSMANN, Jan: *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München, C. H. Beck, 1992.

BAKÓ

2012 BAKÓ Béla: *Örökség és történelem között. Az emlékezet társadalmi felhasználásai*. Budapest, Ad Librum, 2012.

BÁN

1964 BÁN Imre: A nemesi és protestáns publicisztika. In: *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Szerk.: KLANICZAY Tibor. Budapest, Akadémiai, 1964. (*A magyar irodalom története*, II.) 275–281.

BARTÓK

1998 BARTÓK István: „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”. *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*. Budapest, Akadémiai–Universitas, 1998. (*Irodalomtudomány és kritika*)

BARTONIEK

1975 BARTONIEK Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. Kézirat gyanánt*. Budapest, MTA Könyvtára, 1975.

BÁTHORI

1664 BÁTHORI Mihály: *Hangos trombita...* Debrecen, Karancsi György, 1664. (RMK I. 1010.)

¹¹² LIPPÓCI, 1682. C2v.

¹¹³ LIPPÓCI, 1682. B2r–B2v. Vö.: Csorba Dávid ellentétes értelmezése szerint Lippóci úgy látta, a történelem még nem ért révbe, ez az állapot csak átmeneti, a templom és az ország pusztulásának veszélye még nem múlt el végleg. CSORBA, 2011. 56., 132.

BITSKEY

- 2007a BITSKEY István: Az identitástudat formái a kora újkori Kárpát-medencében. In: *Humanizmus, religió, identitástudat. Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődés-történetéről*. Szerk.: BITSKEY István – FAZAKAS Gergely Tamás. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007. (*Studia Litteraria*, XLV.) 11–23.
- 2007b BITSKEY István: *Lebensgemeinschaft und nationale Identität. Beiträge zur frühneuzeitlichen Kulturgeschichte Ungarns im mitteleuropäischen Kontext*. Wien, Integratio, 2007. (*Mitteleuropa-Studien*)

CZEGLÉDI

- 1659 CZEGLÉDI István: *Az országok romlásáról írott könyvnek Első Resze*. Kassa, k. n., 1659. (RMK I. 941.)
- 1662 CZEGLÉDI István: *A jó emlékezetű; igyenes lelki-isméretű: Néhai Nemzetes Vdvarhelyi György Vramnak...* Kassa, Severinus Marcus, 1662. (RMK I. 989.)
- 1670 CZEGLÉDI István: *Az Úr frigy szekrénye előtt Dagon Le-dülese...* Kolozsvár, Veresegyházi Szentyel Mihály, 1670. (RMK I. 1100.)

CSORBA

- 2003 CSORBA Dávid: Az 1657-es év mint a nemzeti történelemszemlélet egyik irodalmi toposza. In: *Retorika, interpretáció, szövegértés a régi magyar irodalomban*. Szerk.: BITSKEY István. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2003. (*Studia Litteraria*, XLI.) 132–154.
- 2004 CSORBA Dávid: Történelemfelfogás és írásértelmezés Csúzi Cseh Jakab prédikációiban. In: *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*. Szerk.: BITSKEY István – OLÁH Szabolcs. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004. (*Csokonai Könyvtár*, 31.) 424–437.
- 2011 CSORBA Dávid: *A zászlós bárány nyomában. A magyar kálvinizmus 17. századi világa*. Debrecen, Debreceni Egyetem Történeti Intézete–Kálvin, 2011.

DÖMÖTÖR

- 1992 DÖMÖTÖR Ákos: *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1992. (*Folklor Archívum*)

DUKKON

- 2010 DUKKON Ágnes: Igaz és hasznos bölcsességek. Szempontok Apáczai Csere János Encyclopaediájának szövegrétegeihez. In: *„mint az gyümölcsös és termett szőlőveszszöc...” Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*. Szerk.: STEMLER Ágnes – VARGA Bernadett. Budapest, OSZK–Balassi, 2010. 308–316.

FAZAKAS

- 2011 FAZAKAS Gergely Tamás: Az imádság mint feldolgozás. Politikai krízisek és természeti csapások értelmezése a kora újkortól a 20. századig. In: *A trauma alakzatai*. Szerk.: TAKÁCS Miklós. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011. (*Studia Litteraria*, L.) 52–77.
- 2012 FAZAKAS Gergely Tamás: *Siralmas imádság és nemzeti önszemlélet*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012. (*Csokonai Könyvtár*, 50.)
- 2013 FAZAKAS Gergely Tamás: Pásztázó könyv olvasás és kegyességgyakorlás. A Praxis pietatis margószövegeiről és egy tágabb kutatás lehetőségeiről. In: *Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban*. Szerk.: GÁBOR Csilla – KORONDI Ágnes – LUFFY Katalin – TÓTH Zsombor – BALOGH F. András. Kolozsvár, Bolyai Társaság, 2013. 146–168.

GARADNAI-MARTIS

- 2011 GARADNAI Erika – MARTIS Zsombor: Országgtükör és hitvita. (Czeplédi István: Az országok romlásáról írott könyvnek első része). In: *Bibliotheca et Universitas. Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*. Szerk.: KECSKEMÉTI Gábor – TASI Réka. Miskolc, ME BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011. 57–70.

GYÖRI

- 1994 GYÖRI L. János: Az exemplumok szerepe a 17. századi református prédikációinkban. In: *Toposzok és exemplumok régi irodalmunkban*. Szerk.: BITSKEY István – TAMÁS Attila. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1994. (*Studia Litteraria*, XXXII.) 157–170.
- 2002 GYÖRI L. János: Nagyari József tábori prédikációi. In: *Nagyari József tábori prédikációi*. S. a. r., bev., jegyz.: GYÖRI L. János. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002. (*Csonkai Könyvtár. Források*, 9.) 13–40.

HALBWACHS

- (1925) HALBWACHS, Maurice: *Das kollektive Gedächtnis*. Stuttgart, Ferdinand Enke, 1967.

IMRE

- 1987–88 IMRE Mihály: Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674-es prédikációskötetben. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 91–92. (1987–1988) 1–2. sz. 20–45.
- 1995 IMRE Mihály: „Magyarország panasza”. *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995.
- 2013 IMRE Mihály: A konverzió nyelve? A misztika nyelvhasználata Otrókosi Főriss Ferenc Isten előtt járóknak tökéletessége című művében. In: *Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban*. Szerk.: GÁBOR Csilla – KORONDI Ágnes – LUFFY Katalin – TÓTH Zsombor – BALOGH F. András. Kolozsvár, Bolyai Társaság, 2013. 169–190.

KÁROLI

- 1563 KÁROLI Gáspár: *Keet könyö [sic] minden országoknak es kyralioknak jo es gonoz szerenczejeknek okairul*. Debrecen, Török Mihály, 1563. (RMK I. 52.)

KECSKEMÉTI

- 1994 KECSKEMÉTI Gábor: Toposzok és exemplumok a história hasznairól a 17. században. In: *Toposzok és exemplumok régi irodalmunkban*. Szerk.: BITSKEY István – TAMÁS Attila. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1994. (*Studia Litteraria*, XXXII.) 73–89.
- 1998 KECSKEMÉTI Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*. Budapest, Universitas, 1998. (*Historia Litteraria*, 5.)

KOCSI CSERGŐ

- 1676 KOCSI CSERGŐ Bálint: Kősziklán épült ház ostroma. In: *Magyar emlékirók, 16–18. század*. Vál., szöveggond., jegyz.: BITSKEY István. Budapest, Szépirodalmi, 1982. (*Magyar remekírók*) 215–321.
- 1677 *Az első rendszeres magyar egyháztörténet. (A gályarab Kocsi Csergő Bálint „Brevis delineatio ecclesiarum reformatarum in Hungaria et Transylvania” c. műve 1677-ből)*. Közreadja: MIKLÓS Dezső. H. n., k. n., [1993].

KÖLESÉRI

- 1673 KÖLESÉRI Sámuel: *Arany Alma Avagy alkalmas időben mondott ige*. Debrecen, Karancsi György, 1673. (RMK I. 1144.)

LIPPÓCI

- [1682] LIPPÓCI Miklós: *Jubilum Ecclesiae Evangelicae Cassoviensis*. Lőcse, Brewer Sámuel, [1682]. (RMK I. 1290.)

LUFFY

- 2004 LUFFY Katalin: Nemzeti propaganda és publicisztika változatai a XVII. századi Erdélyben. Báthori Mihály Hangos Trombitája. In: *Devóciók, történelmek, identitások*. Szerk.: GÁBOR Csilla. Kolozsvár, Scientia, 2004. (*Sapientia Könyvek*) 105–135.

LUFFY

- 2010 LUFFY Katalin: Gyulafehérvári beszédek 1674-ből. In: „*mint az gyümölcszős és termett szőlőveszszöc...*” *Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*. Szerk.: STEMLER Ágnes – VARGA Bernadett. Budapest, OSZK–Balassi, 2010. 188–193.
- 2015 LUFFY Katalin: „*Romlás építőinek fognak nevezettni*”. *Prédikátori szerepek és alkalmi beszédek az Erdélyi Fejedelemség válsága idején*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015. (Csokonai Könyvtár, 56.)

MEDGYESI

- 1657 MEDGYESI Pál: *Rab-Szabadeto Isteni szent Mesterseg*. Sárospatak, k. n., 1657. (RMK I. 923.)
- 1658 MEDGYESI Pál: *Sok Jajjokban, s' bánatos szível ejtett könyhullatásokban merült, és feneklett, szegény igaz Magyaroknak, egy-néhány keserő Siralmi*. Sárospatak, Rosnyai János, 1658. (RMK I. 934.)
- 1660 MEDGYESI Pál: *Magyarok Hatodik Jajja*. Sárospatak, Rosnyai János, 1660. (RMK I. 960.)

NAGYARI

- 2002 *Nagyari József tábori prédikációi*. S. a. r., bev., jegyz.: GYÓRI L. János. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002. (Csokonai Könyvtár. Források, 9.)

ŐZE

- 1991 ŐZE Sándor: „*Bűneiért bünteti Isten a magyar népet*”. *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1991. (*Bibliotheca humanitatis historica a Museo Nationali Hungarico digesta*, 2.)

PÁPAI PÁRIZ

- 1685 PÁPAI PÁRIZ Ferenc: Romlott fal felépítése. (Közli: THURY Etele.) In: *Magyar protestáns egyháztörténeti adattár*. 5. köt. Szerk.: STROMP László. Budapest, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1906. 129–181.
- 1977 PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Békességet magannak, másoknak*. *Válogatott írások*. Bev., jegyz.: NAGY Géza. Bukarest, Kriterion, 1977.

PÉTER

- 1995 PÉTER Katalin: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. Budapest, Ráday Gyűjtemény, 1995. (*A Ráday Gyűjtemény tanulmányai*)
- 2005 PÉTER Katalin: Az utolsó idők hangulata a 16. századi Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 47. (2005) 3–4. sz. 277–286.
- 2012 PÉTER Katalin: Mohács nemzeti tragédiává válik a magyar történetben. In: „...*éltünk mi sokáig 'két hazában'...*” *Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére*. Szerk.: DANÉ Veronka – OBORNI Teréz – SIPOS Gábor. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012. (*Speculum Historiae Debreceniense*, 9.) 17–25.

PÓSAHÁZI

- [1672] PÓSAHÁZI János: *Magyar halotti oratio Vér Krisztina felett*. (Kézirat.) [1672.] (Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Mss. 1337.)

Prédikációk vázлата

- 1696–1701 *Prédikációk vázлата*. (Kézirat.) Bölön, 1696–1701. (Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, Ms.R. 1214.)

Prédikációk vázлатаi

- 1692–98 *Prédikációk vázлатаi és elmélkedések*. (Kézirat.) A felhasznált irat készült: 1692–1698. (Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Mss. 1600.)

SCHWARZ-WÄNKE-BLESS

- 1998 SCHWARZ, Norbert – WÄNKE, Michaela – BLESS, Herbert: A változások szubjektív felmérése és értékelése: néhány tanulság a társadalmi kogníció vizsgálatából. In: *Történeti és politikai pszichológia*. Szerk.: HUNYADY György. Budapest, Osiris, 1998. (Osiris tankönyvek) 281–302.

SZABÓ

- 2012 SZABÓ András Péter: „De profundis”. Nemzeteszmék az 1657 utáni évek erdélyi válságában. *Századok*, 146. (2012) 5. sz. 1085–1160.

SZABÓ

- 1943 SZABÓ Géza: *A magyar református orthodoxia. A XVII. század teológiai irodalma*. Budapest, Balás László, 1943. (A közép-dunai protestantizmus könyvtára, 5.)

SZABÓ

- 2011 SZABÓ Péter: *Élet- és időszemlélet a kora újkori Magyarországon. Városok és udvarok világa*. Budapest, ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2011. (Udvartörténet kötetek, 2.)

SZATMÁRNÉMETHI

- 1681 SZATMÁRNÉMETHI Mihály: *Mennyei Tárház Kulcsa, Avagy: Olly idővességes együgyű elmékhez alkalmaztatott Imádságok: mellyekkel, minden szükségben lévő együgyű emberek, az Isten kegyelmes Tárházában be mehetnek*. Kolozsvár, Veresegyházi Szentyel Mihály, 1681. (RMK I. 1262.)

SZENTMÁRTONI SZABÓ

- 2012 SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza: „Romulidae Cannas”, avagy egy ál-Janus Pannonius-vers utóélete, eredeti szövege és valódi szerzője. In: *Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*. Szerk.: BÉKÉS Enikő – TEGYEY Imre. Debrecen–Budapest, k. n., 2012. 183–194.

SZENTSIMONI

- 1674 *Prédikációk, egyházi beszédek és egyéb vallásos iratok gyűjteménye*. A felhasznált iratokat lejegyezte: SZENTSIMONI János. (Kézirat.) Gyulafehérvár, 1674. (Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, Ms.R. 1501.)

Szomorú halotti pompa

- [1674] *Szomorú Halotti Pompa, melly, az Néhai Tekintetes, Méltóságos és Nagyságos Bocskai Istvannak ... meg-hidegedett Teste felett, ugyan Kolozsvárt az Ház előtt és a' Reformatusok Templomában sirlalmason celebráltatott*. Kolozsvár, Veresegyházi Szentyel Mihály, [1674]. (RMK I. 1164.)

SZŐNYI NAGY

- 1675a SZŐNYI NAGY István: *Martyrok Coronaja...* Kolozsvár, [Veresegyházi Szentyel Mihály], 1675. (RMK I. 1180.)
- 1675b SZŐNYI NAGY István: *Kegyes vitéz, Avagy a' nehaj Felseges Sveciai Kiraly Gustavus Adolphus Ritka példájú Kegyes Eletének [...] rövid Historiaja...* Christianopolis [Debrecen], k. n., [1675]. (RMK I. 1174.)

SZÜCS

- 1974 SZÜCS Jenő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Budapest, Gondolat, 1974. (Társadalomtudományi Könyvtár)

TARNÓC

- 1970 TARNÓC Márton: Szalárdi János történelemszemlélete. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 74. (1970) 5–6. sz. 689–696.

TARNÓC

1978 TARNÓC Márton: *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*. Budapest, Gondolat, 1978.

TÉCSI JOÓ

1679 TÉCSI JOÓ Miklós: *Lilium humilitatis az az: A' nyomoruságoknak tövisse köziben bévettetett Isten Anyaszentegyházának maga meg-alázása és keserves siralma...* Kolozsvár, Veresegyházi Szentyel Mihály, 1679. (RMK I. 1235.)

TOLNAI SZABÓ

1675 TOLNAI SZABÓ Mihály: *Haza szam ki-vetet Bekessegenek Helyre Allatasa...* Kolozsvár, Veresegyházi Szentyel Mihály, 1675. (RMK I. 1182.)

1676 TOLNAI SZABÓ Mihály: *Szent Had, az az, Lelki s' Testi szabadságokért fegyvert vont Vitezek Tüköre*. Kolozsvár, k. n., 1676. (RMK I. 1197.)

TORRES

2001 TORRES, Pedro Ruiz: *A történelem politikai felhasználása Spanyolországban. Formák, korlátok és ellentmondások*. In: *A múlt politikai felhasználásai*. Ford.: Gelléri Gábor. Szerk.: HARTOG, François – REVEL, Jacques. Budapest, L'Harmattan-Atelier, 2006. 113–138.

TÓTH

2013 TÓTH Zsombor: *Emlékirat és patriotizmus: Bethlen Miklós és Cserei Mihály patriotizmusa*. In: *Nyelv, lelkeség és regionalitás a közép- és kora újkorban*. Szerk.: GÁBOR Csilla – KORONDI Ágnes – LUFFY Katalin – TÓTH Zsombor – BALOGH F. András. Kolozsvár, Bolyai Társaság, 2013. 365–391.

WEINRICH

2005 WEINRICH, Harald: *Lethe. Kunst und Kritik des Vergessens*. München, C. H. Beck, 2005. (*Beck'sche Reihe*)